

Introduction and Analysis of the Manuscript of Fatah-al-Mominin by Fatahullah Bin Azizullah-al-Ayadi

***Al- Reyan Hussain Lon **Abdul Raza Saif**

Abstract:

The book of Fatah-al-Mominin is a moral treatise by Fatahullah Bin Azizullah-al-Ayadi This book is about a ten century old manuscript and belongs to Shah Tahmasb (984-930) Safavid's era. We do not have much information about the author's writings, but like many other ethical books. it is a composition of Quranic verses, Shia hadiths, ethical stories and Persian poems. This work is similar to other works of the Safavid period in terms of style of writing and is influenced by literary features of the period. The writer was apparently a Shiite scholar and preacher of the time. Of this book, Fatah al-Momenin, there are several manuscripts available in Islamic libraries of Iran. In this research, we try to identify and introduce the book of Fatah-al-Mominin.

Keywords: Fatah-al-Mominin, Fatahullah Bin Azizullah-al-Ayadi, Manuscript, Safavid period, Ethics

معرفی و بررسی تحلیلی نسخه خطی " فتوح المومنین " فتح الله بن عزیز الله الایادی

*الریان حسین لون

**عبدالرضا سیف

چکیده

کتاب فتوح المؤمنین رساله‌ای است اخلاقی اثر از فتح‌الله بن عزیز الله الایادی. این کتاب مربوط به قرن دهم و دوره شاه تهماسب (۹۸۳-۹۳۰ق) صفوی می‌باشد. درباره احوالات نویسنده اطلاعات چندانی در دسترس نداریم. کتاب فتوح المؤمنین نیز مانند بسیاری از کتب اخلاقی دیگر ترکیبی است از آیات قرآنی و احادیث شیعی و حکایت‌های اخلاقی و شعرهای فارسی بانثر روان و ساده است. این اثر به لحاظ سبک نگارشی شبیه به دیگر آثار دوره صفویه است و متأثر از ویژگی‌های ادبی این دوره می‌باشد. نویسنده دانشمندی شیعی مذهب و ظاهراً از عالمان و واعظان مبرز عصر خود بوده است. از این کتاب فتوح المؤمنین چندین نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران موجود است. در این پژوهش سعی بر شناخت و معرفی کتاب فتوح المؤمنین و نسخه این اثر شده است.

کلیدواژه‌ها: فتوح المؤمنین، فتح الله بن عزیز الله الایادی، نسخه خطی، دوره صفوی، اخلاق.

مقدمه

از مهم‌ترین مباحث در باب حفظ فرهنگ و تمدن ایران اسلامی، انتقال متون اسلامی و شرح و تصحیح آنها در قالبی صحیح و به دور از تحریف و تصرف به نسل‌های آینده است. امروزه با گسترش و رشد فزاینده وسایل ارتباط جمعی و سیطره آن بر اذهان و جوامع و پیدایی و تبلیغ زبان و فرهنگ‌های کم‌عمق و بی‌ریشه، ضرورت پرداختن به حفظ آثار تمدن ایرانی-اسلامی که حامل بار هویتی و معنوی کشورمان هستند بیش از هر زمان دیگر مشهود است.

*دانشجوی دکتری، دانشگاه تهران، ایران، reyan_kmr2005@yahoo.com

**استاد، دانشگاه تهران، ایران، saif@ut.ac.ir

نسخه خطی کتاب فتوح المومنین از احوال فتح الله بن عزيز الله الایادي که به زبان فارسی از دوره صفوی بر جای مانده است، هم به لحاظ محتوا بر مسائل اخلاقی و اجتماعی و هم به دلیل نثر ساده و روان که گاه به زیبایی های لفظی و معنوی نیز آراسته شده و ارزش آن را افزون ساخته است، در زمره کتبی است که علیرغم جایگاه ویژه مؤلف و اثر، به آن پرداخته نشده و مجهول مانده و ضرورت شناسایی آن در راستای حفظ تمدن غنی ایرانی - اسلامی و به عنوان حامل بار هویتی و معنوی کشور، لازم و ضروری است.

در دوره های مختلف تاریخی متون اخلاقی و اندرنامه ها بخش مهمی از فرهنگ اسلامی و یا پیش از آن، فرهنگ ایرانی را در بر می گرفتند. توجه اسلام به موضوع اخلاق و مضامین اخلاقی موجود در قرآن و احادیث و وجود اندرزنگاری های ایرانی و پندنامک ها و آثار حکمای یونانی زمینه به وجود آمدن آثار مدون در حکمت عملی و مباحث اخلاقی در تاریخ ایران و اسلام بوده است. بسیاری از این آثار علاوه بر اینکه شاهکارهایی در علم اخلاق هستند، در زمره آثار برجسته ادبیات تعلیمی نیز قرار می گیرند.

و خود این نسخه های خطی، میراث فرهنگی ملتها محسوب می شوند که نماد بسیار مهم غنای فرهنگی و بیانگر تلاش مردم یک کشور در گردآوری و حفظ دستاوردهای فکری، علمی و تاریخی آن سرزمین است. به عبارتی دیگر نسخ خطی از عوامل اصلی نقل و انتقالات دانش و تجربیات بشری محسوب می شوند. از این رو در مطالعات و تحقیقات تاریخی، ادبی، دینی، فرهنگی و قومی نقش مهمی دارند. مخطوطات موجود در آرشیوها و کتابخانه های ایران، از جمله ذخایر گرانبهای این سرزمین هستند که حاوی اطلاعات ارزشمندی در موضوعات مختلف همچون: فلسفه، طب، ریاضی، نجوم، ادبیات و تاریخ به زبان فارسی و عربی اند. روش و شیوه نوشتن متن کتاب از جمله متون اخلاقی به طور معمول متأثر از اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و زبانی و سنت های ادبی هر دوره بوده است. گاهی این آثار ترسیم کننده نیازهای زمان خویش هستند. در عصر صفوی نیز مانند دوره های پیشین، در کنار کتاب های متعدد کتاب هایی در مباحث اخلاقی تدوین شد. این آثار معمولاً مبتنی بر نگرش شیعی بود و به زبان فارسی در ذکر مکارم اخلاقی، همراه با تعالیم دینی و احادیث و اخباری از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم و معصومین شیعه علیه السلام نگاشته شد. بعضی از این کتب ضمن اشتغال بر مباحث اخلاقی حاوی بخش های اندرز به پادشاهان نیز بود. کتاب فتوح المومنین، رساله ای است اخلاقی مربوط به همین عصر صفوی است.

درباره مؤلف کتاب

متأسفانه درباره زندگی و شرح احوال فتح الله بن عزیز الله الایادی مؤلف کتاب فتوح المؤمنین، از عالمان و واعظان سده دهم است، درباره تاریخ ولادت و وفات او اطلاعات چندانی در دسترس نداریم و هیچ کدام از نسخه ها از زندگی و شرح احوال فتح الله بن عزیز الله الایادی چیزی نگفته اند. تنها از آخرین فصل باب یکم کتاب که در ذکر شاه تهماسب صفوی است، مشخص می شود که وی در دوره شاه تهماسب می زیسته است. نام نویسنده در قسمت مقدمه کتاب آمده است: «اما بعد، چنین گوید مؤلف این رساله، الفقیر الحقیر الی رحمة الله الملك، فتح الله بن عزیز الله الایادی ...». اطلاعات محدودی هم که داریم بر گرفته از نویسندگان دیگر داریم. با وجود اینکه بسیار ملا و مسلط به علوم اخلاق داشت، در ایران بسیار کم نام مانده است.

آقا بزرگ تهرانی درباره او اینگونه نوشته است که فرزند عزیز الله واعظ است و کتاب فتوح المؤمنین از او است. در زمینه اخلاق به زبان فارسی، در یک مقدمه و چهل باب و خاتمه و برگرفته از آیات و احادیث و اشعار فارسی است. (تهرانی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۷۷)

روضاتی هم درباره فتح الله بن عزیز الله الایادی نوشته است. که او از واعظان میزز عصر بوده و کتاب را میان سالهای ۹۸۴-۹۳۰ تألیف کرده است. (روضاتی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۳۸)

با بررسی کتب اعلام مانند اعلام خیر الدین زرکلی، مجالس المؤمنین، روضات الجنات، ریحانة الأدب، ریاض العلماء و حیاض الفضلا، معجم المؤلفی الشیعه، اعیان الشیعه و ... آگاهی بیشتری از زندگی وی و دیگر آثارش به دست نیامد و جست و جو در کتب تاریخی و تذکره های عالمان، دانشمندان، مشاهیر و حتی شاعران نیز ثمری نداشت.

علاوه بر این از متن کتاب متوجه می شویم که نویسنده کتاب فتوح المؤمنین شیعی مذهب بوده و پایبند بر این عقیده بود است؛ و این عقیده در سراسر رساله مشخص و روشن است. از سیاق بعضی از داستان های نقل شده در کتاب و به کار بردن کلماتی از فلسفه و عرفان و تصوف مانند «اصحاب طریقت ما» در متن رساله شاید بتوان مؤلف را متمایل به تصوف نیز دانست. البته در فصل اول کتاب که درباره اصول عقاید است، نشانه هایی از نگرش فلسفی نویسنده به چشم می خورد.

متأسفانه از آثار و تألیفات دیگری که مربوط به این نویسنده باشد، اطلاعاتی در دست نیست و تنها همین کتاب فتوح المؤمنین در کتابخانه های ایران موجود و تا بحال مجهول مانده است.

ابواب کتاب فتوح المؤمنین

ابواب کتاب فتوح المبین در ابتداء با تمجید و تحمیدیّه شروع می‌شوند. در اکثر باب های این کتاب بخشی به نعت و مدح پیامبر صلی الله علیه وآله و بخشی دیگر به مدح و منقبت حضرت امیرالمومنین علیه السلام و ائمه علیه السلام آورده شده است. پس از آن مطلب و معرفی مختصری درباره موضوع هر باب ارائه شده است. هر باب این کتاب معمولاً به چند فصل تقسیم شده است. تمجید و تحمیدیّه که یکی از سنت های آن دوره نیز مرسوم بوده در ابتدای باب ها آورده که یکی از زیبایی های ادبی این کتاب و مولف به حساب می‌رود.

مولف کتاب در همه ابواب و فصل ها از آیات و روایات، و از شاعران بزرگ پارسی سرای و از اشعار خود و از داستان هایی کهن پارسی یا از داستان های پیامبران دیگر و توصیه های اخلاقی آورده است.

فتوح المؤمنین رساله ای در اخلاق عملی و مواظب در چهل و یک باب، مقدمه و خاتمه است. هر بابی مشتمل بر چند فصل است: باب ۱. اصول عقاید در پنج فصل و فصلی دیگر در ذکر پادشاه عالم پناه شاه طهماسب؛ البته شایان ذکر است که باب اول کتاب که در بیان اصول دین است برگرفته از رساله ای در بیان علوم عقلیه اثر سید امیر ابوالفتوح جرجانی^۱ (تبریزی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۲۶) است. این موضوع را مؤلف در ابتدای باب یکم بیان می‌کند.^۲ (تبریزی،) علاوه بر این سیاق متن شبهات به دیگر آثار جرجانی دارد. ۲. فضیلت علم و عالم و معلم در سه فصل البته فصل سوم مربوط به احوال قاضیان و منجمان است؛ ۳. فضیلت نماز و غیره، در سه فصل؛ ۴. فضیلت ثواب روزه، در چهار فصل؛ ۵. فضیلت زکات و حج و جهاد؛ ۶. وصف بهشت و دوزخ و حول قیامت، در سه فصل؛ ۷. صفت خمر خوارگان و قمار و غیره، در چهار فصل؛ ۸. بیان زنا کنندگان و لواط، در سه فصل؛ ۹. عقاب ربا خوارگان و انبار داران، در سه فصل؛ ۱۰. غیبت و بهتان، در دو فصل؛ ۱۱. سخاوت و بخل، در دو

^۱ سید امیر ابوالفتوح جرجانی فرزند سید محمود علی مشهور به میرزا مخدوم از علمای عهد صفوی است. وی در دوره شاه تهماسب می‌زیسته است و مهم ترین اثر او کتاب تفسیر شاهی در شرح آیات الاحکام به زبان فارسی است.

^۲ مولف چنین می نویسد: فضایل مآبی، ضیاء الدین جرجانی «تاب الله علیه غفرانه» و ای رساله ای است مختصر در بیان واجبات عقلیه که آن را جمع کردم جهت التماس بعضی از طالبان علوم دینی برترتیب سوال و جواب وی را مرتب گردانیدم تا فهم و حفظ آن آسان بود و اینقدر بر جمله مکافان واجب است و هر که این قدر بداند در آخرت رستگار باشد و هر که نداند خاسر و زیان کار باشد و در عذاب آخرت گرفتار گردد.

فصل؛ ۱۲. شکر باری تعالی، در دو فصل؛ ۱۳. صبر و شکیبایی، در دو فصل؛ ۱۴. توکل بر خدا، در دو فصل؛ ۱۵. خیرات، در دو فصل؛ ۱۶. توبه و استغفار، در سه فصل؛ ۱۷. اکرام ضیف و همسایگان، در سه فصل؛ ۱۸. حقوق والدین و زوج و زوجه و عبد و اقارب، در پنج فصل؛ ۱۹. امانت و دیانت، در دو فصل؛ ۲۰. ثواب صلوات، در دو فصل؛ ۲۱. موت و فوت، در دو فصل؛ ۲۲. خوف و ترس الهی؛ ۲۳. امر به معروف و نهی از منکر در شرایط و آداب آن و موعظه در دو فصل؛ ۲۴. حکمت باری تعالی و بیان اخلاص، در سه فصل؛ ۲۵. حیا و عفت، در سه فصل؛ ۲۶. فضیلت حلم، در سه فصل؛ ۲۷. بیان عجب و تکبر، در دو فصل؛ ۲۸. شفقة و صدق، در پنج فصل؛ ۲۹. تواضع و نکوهش، در سه فصل؛ ۳۰. علو همت و جهد، در چهار فصل؛ ۳۱. رزق و پرسش خدای تعالی، در سه فصل؛ ۳۲. خاموشی و تنهانشینی، در سه فصل؛ ۳۳. دوستی باری تعالی، در دو فصل؛ ۳۴. وفاداری، در سه فصل؛ ۳۵. عدالت و مشاورت، در سه فصل؛ ۳۶. شناختن نفس خود و نفس شیطان، در سه فصل؛ ۳۷. شناختن دنیا و خرسندی به قضاء، در سه فصل؛ ۳۸. دفع قطاع الطريق و اشرار، در دو فصل؛ ۳۹. دریغ خوردن بر دنیا و یقین داشتن به خدای تعالی، در چهار فصل؛ ۴۰. محبان و شیعیان، در هفت فصل؛ ۴۱. وصیت و ختم کتاب.

آغاز: حمد اعم و ثنای اتم، حضرت ودودی را که صفای مودت و وفای محبت را تاج و طوق جان‌های شیفتگان عکس جمال ... مفتاح ذوق سوختگان سبحت جلال ساخت؛ رئوفی که مخموران ورود درد فراق و مغموران سوز اشتیاق را به اقداح افراح شراب افصال بنواخت؛ لطیفی که لطایف وجودش ناقصان از ظلمت خاک را به توالی رشاش کرم دُرده کمال بخشید؛ جمیلی که از ساقی کئوس انوار جمالش مهجوران بادیه حرمان و یتیمان و رنجوران زاوة احزان را تربت وصال رسید و به اظهار آثار نقش رحمانی، سایر آن عرصه وجود را بار عام داد و به امطار اسرار حقایق عرفانی و الهان خطه شهود را آرام داد. و صلوات زاکیات و درود نامیات بر صاحب لواي کوثر و مقتدای اهل محشر و عالم توحید و بدر فلک تحقیق، سیّد انبیاء، حضرت محمد مصطفی، صلی الله علیه و آله و سلم، و بر اهل بیت او، صلوات الله علیهم اجمعین، که کاشفان اسرار عرفان و واصفان انوار وجدان‌اند، خصوصاً، حضرت امیرالمؤمنین و امام المتّقین علی ابن ابی‌طالب و ائمة اثنا عشر - علیهم الصلوات و السّلام.

مؤلف فتوح المومنین درباره سبب تألیف این کتاب در مقدمه کتاب اشاره کرده است: «امّا بعد، چنین گوید مؤلف این رساله، الفقیر الحقیر الی رحمة الله الملک، فتح الله بن عزیز الله الایادی، که عزیزی از برادران دینی از فرزندان طریقی که همگی همت خود را برکسب سعادت و علوم دینی مصروف داشته و جز خلوص عقیده با این کمیته نداشته؛ از کمال اخلاص

و نور اختصاص از این بند ضعیف، با اخلاص التماس نموده که از برای این طالبان نسخه ای تحریر و ترقیم کن که به وسیله آن در علم طاعت و عبادت بیفزایند و از جهل و عصیان ... و سبب طاعت ما شود و بر صفحه صحیفه روزگار ماند، مزین با آیات قرآن ملک علام و احادیث پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم و از حکایات و روایات ائمه معصومین علیهم السلام و از اکابر دین از هر کتابی از نثر ... تا بر تمامت مومنین و مومنات حجتی قاطع باشد... کسانی که این رساله را دریابند سودمند دنیا و آخرت شوند انشاء الله.». (متن کتاب فتوح المومنین: 25)

انجام : به اقبال پیوسته باد و صلی الله علی محمد و آله الطیبین الطاهرین برحمتک یا ارحم الراحمین. (درایتی، ۱۳۹۲، ج ۲۳: ۶۶۴)

جهت شناخت هرچه بهتر رساله فتوح المبین بررسی شرایط و بستر اجتماعی و تاریخی این رساله نقش بسزایی دارد.

شاه اسماعیل صفوی حاکم آن زمان در اولین روز حکومت پادشاهی، مذهب تشیع را مذهب رسمی در حکومت و مملکت خود اعلام کرد. (هروی، ۱۳۸۳: ۸۰؛ خواند میر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۶۷) قبل از آن شیعیان ایران در زمان های کوتاه تحت حمایت حکومت های مختلف زندگی می کردند. زمانی که شاه اسمعیل مذهب تشیع را رسمی اعلام کرد، در آن زمان مردم آشنائی زیادی از دین نداشتند، لذا تصمیم گرفت برای تعلیم مذهب تشیع از عالمان صاحب علم که می توان آنها را برای این عمل بکاربرد، استفاده کرد و آنان را برای تعلیم و تربیت به شهرهای مختلف مملکت خود فرستاد. (خواند میر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۶۰۸؛ خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۴: ۱۹۶) و بعلاوه تبلیغ دین روی به ترجمه و تألیف کتابهایی درباره این مذهب فعالیت شروع کرد. روملو در ذیل واقعه فتح تبریز و اعلام رسمیت تشیع می نویسد که: در آن اوان از مسایل مذهب حق جعفری و قواعد و قوانین ملت ائمه اثني عشری اطلاعی نداشتند زیرا که از کتب فقه امامیه چیزی در میان نبود و جلد اول از کتاب قواعد اسلام «مقصود کتاب (قواعد الاحکاء» است که محقق کرکی آنرا شرح کرد؛ کرکی، ۱۳۱۳) که از جمله تصانیف سلطان العلماء المتبحرین شیخ جمال الدین مطهر حلّی است تا اینکه در مراحل بعد کمی پیشرفت شد (روملو، ۱۳۸۴: ۶۱).

برای تعلیم و تربیت و تبلیغ دین تشیع معلمان و مبلغان به اندازه کافی نبودند لذا حاکم زمان برای رفع کم بود عالمان از علماء کشور های اطراف کمک خواست تا اینکه علماء منطقه برای حل این مسئله راهی ایران شدند.

زبان مادری حاکمان و خاندان صفویان ترکی بود، اما آن‌ها بجای زبان مادری، زبان فارسی گسترش دادند و جانشین زبان عربی کردند. (بجنوردی، ۱۳۹۴، ج ۱۶: ۹۰) که علاوه بر نفوذ بین مردم و بخش حکومت در بین مدارس دینی نیز فارسی رواج یافت.

و چنان که معلوم است شاه طهماسب دومین شاه صفوی روز چهارشنبه ۲۶ حجه ۹۱۹ به دنیا آمد، و روز دوشنبه ۱۹ شهر رجب ۹۳۰ «روز درگذشت پدرش شاه اسمعیل» به تخت نشست، و صبح سه‌شنبه ۱۵ ماه صفر ۹۸۴ بدرود زندگی گفت. «توضیحاً: هر سه تاریخ موافق تقویم است». گوید که وی ۵۳ سال و ۶ ماه و ۲۰ روز سلطنت داشت و ۶۴ سال و یک ماه و ۱۹ روز در این دنیا زیست. (نوائی، ۱۳۶۸: ۱۴)

نثر فارسی در دوره تیموری سبک ساده نویسی رواج یافت. (صفا، ۱۳۴۸، ج ۳: ۳۶۵) و در نثر فارسی نیز دوره صفوی سبک ساده را ادامه داشت. علماء و مولفان نیز در نوشتن کتاب‌ها و در گفتار خود این سادگی را لحاظ کردند تا مردم بتواند به راحتی از نوشتن آنها استفاده لازم را ببرند. (بهار، ۱۳۸۵، ج ۳: ۲۵۵) گرچه مولفان در این دوره در تالیفات خود از واژه‌های عربی یا ترکی خواسته و یا ناخواسته می‌آوردند، شاید تاثیر زبانی مادریشان باعث این کلمات در متن فارسی می‌شد. و علاوه بر سادگی و واژه‌های دیگر زبان، از متن عربی بالخصوص از آیات و احادیث و استفاده از تشبیه، استعاره، اشعار فارسی و عربی، ضرب المثل و ... در میان متن مرسوم آن زمان بوده است.

کتاب فتوح المؤمنین نیز در متن خود از متون عربی و فارسی و اشعار و سادگی و غیره استفاده کرده و معلوم می‌شود که مولف متأثر از ویژگی‌های ادبی آن دوره بوده است، تا مردم به راحتی بتواند از این متن استفاده لازم را ببرند.

با توجه به شواهد در کتاب فتوح المؤمنین معلوم می‌شود که بیشتر قصد مؤلف از تألیف این کتاب برای اهل و عظم و منبر و حاضرین آن بوده است. [چنان که در پایان باب ۱۸ گوید: الهی! خداوندا! حاضران این مجلس و خوانندگان و شنوندگان را بیمارزی و رحمت کنی کتاب فتوح المؤمنین علاوه بر دارای مطالب اخلاقی، اندرزنامه‌ای سیاسی و عقاید و احکام اسلامی نیز در خود جا داده است.

ویژگی‌های سبک و زبان

همان گونه که اشاره شد که زبان این نسخه مطابق عرف زبانی عصر خود در موارد متعدد تبعیت می‌کند و دارای بسیاری از ویژگی‌های مرسوم آن دوره است. بعضی از ویژگی‌های سبک نویسنده را در زیر آورده شده است:

- به کار بردن ترکیب های جمله مانند به جاي یک واژه: «آورده اند که يکي از بزرگان ودیعت حیات به مؤجل سپرده بود و رحلت از این مرحله فاني به سراي جاوداني برد.» یا عباراتي مثل «در مقام متابعت در آمدن» و «قدم از طریق رشاد بیرون نهادن»؛
- تیترها و سرفصل ها را با رنگ قرمز نوشته شده است.
- اتصال آن: آنست – آنکه- آنرا- آنکس
- استفاده از «اما» و «اما آن که» و «آن که» در آغاز جملات
- استفاده از «آ» بدون مد: اویزند و استفاده از «آ» با مد: آسمان- آنست- آنکس- آنکه – آفریده- آتشتست- آن- آرام
- رسم الخط «است»: آنست- ابدیست - ایشانست- علماست- آتشتست- راهست
- همزه قبل از «ی» نسبت: دعائی - نیکوئی- دائی - جوئی
- رسم الخط «پ» با یک نقطه: بادشاه - پاک - باسبانی- بس
- رسم الخط «ت» و «ة»: صفه - مزرعه الاخره - قدره- قیامه- آخره- کرامه- مهماء- قدره
- رسم الخط «ج» گاه چ آمده: چیم- چنگ- چوش
- رسم الخط «گ» که در تمام موارد بدون سرکش آمده است: اکر- کویند- کاهی- مکر-مرک- نکون- بکوش- بکور- یکدیکر
- رسم الخط «می» پیشموند استمرار: گاه سرهم: میباشد- میکویند- میکند- میگوید- میخواست- نمیتوانم- میشوند- میفرماید و گاه جدا: می آید- می باشد و گاه بجای «می» از «همی» استفاده کرده
- رسم الخط «ی»: علویی
- حرف ب گاه با سه نقطه نوشته شده است: دست پوس
- «ن» پیشوند نفی و نهی: سرهم می باشد: نمی بندد- نمی خواهیم- نمی ماند.
- حرف اضافه «به» با پیشوند فعلی ب، به کلمه پس از خود چسبیده است و بطور پیوسته نوشته شده است: بنام – بجان-بجای-بقدر.
- حرف را گاه به کلمه پس از خود چسبیده است: انرا – کزا
- فعل ربطی یا کمکی است اغلب به کلمه پیش از خود چسبیده است: اینست- آنست- دانست – توانست و گاه فعل ربطی یا کمکی است بصورت جدا نوشته شده است: آمده است- خبر است - نقل است- باز است.

- استفاده کردن دو فعل پیاپی و کنار هم «اما آنکه لطف بر خدای واجب است، گذشت
- استفاده از کلمات تکراری در متن کتاب
- استفاده از جناس تام و ناقص در جملات کتاب «خداوندي که مثلش نیست، صمدي است که خفتنش نیست و فردي است که جفتش نیست، قادري است که عجزش نیست» یا «اي بي نيازي که طاق ايوان عظمت گلزاری و اي هفت زمین از میدان فطرت غباري»
- استفاده از ترکیب هایی که در بردارنده ترکیب اضافی یا وصفی مقلوب است
- استفاده کردن «که» بجای معنای «از»: «خفتن به شب تا به روز و پشیمانی بر خویشتن در بامداد، دوست تر دارم که همه شب نماز کردن» .
- استفاده کردن از صفت جمع برای موصوف جمع در متن: «لطف و کرم خود همراه این مفلسان بی کسان ساز» یا «تا یک نفس مای بیچارگان ذوق بیخودی چشیده»
- حذف فعل بی قرینه در مطالبی از کتاب: «اگر نامه سیاهی گریه ای و اگر تباه کاری ناله ای»
- استفاده کردن از حرف «واو» خصوصا در آغاز جملات در متن: «وهر که در تیرباران حوادث سپر صبر در روی کشد، و هر چند زودتر خدنگ امیدش بر هدف مراد رسد، زیرا که صبر مفتاح فرج است»
- استفاده کردن از بن مضارع در معنای مصدر یا اسم مصدر؛ مثل «آویزش» و «گریزش»
- باهم آبی های پربسامد بدین گونه نوشته شده است: به او - باو - از او - ازو
- تشدید نوشته نشده است: اول-دوم- متحیر- متعجب- محمدی و گاهی از تشدید استفاده کرده: سید- محمد- اول- عزت
- غلط املائی بندرت در این نسخه یافت میشود: پیامبر یا پیغمبر - پیمبر- عرصات - عرصاد- خدری - خضری
- گاهی بجای «ب» از «پ» استفاده کرده: پر کشان- پازی- دست پوس
- گاهی یک واژه «ه» را حذف کرده: بتو- بمو- بمن- گیا- کرا و گاهی «ی» را حذف کرده: یکدگر- پشمان و گاهی «ت» را حذف کرد: مسهلک و الف را گاه حذف کرده: شمر- اسمعیل- بخبد
- گاهی از الف و لام بر واژه استفاده کرده: المناجات

- گاهی بجای واژه «در» از «فی» در متن استفاده کرده: فی نعت رسول و گاهی بجای واژه «ث» از «ص» استفاده کرده: صواب و گاهی بجای «الف» از «ع» استفاده کرده: یعمرون
- حرف اضافه در کلمات: حیوات- حیواتش و گاهی «ن» اضافه کرده: سینصد و شصت- سینصد رکعت و گاهی «ی» اضافه کرده: سیوم
- گاهی یک کلمه را تبدیل به دو کلمه کرد: گنه کار- کم بودگی- چه گونه- دست گیری- راه نمایی- بی نوایان- پی روی- نی روی و گاهی هردو جور آمده ماند: چنان که – چنانکه و گاهی دو کلمه را باهم نوشت: هیچکس-کرایکسر موی- یکچندی و گاهی سه کلمه را با هم نوشت: بیککس
- گاهی سه نکته از «ش» را حذف کرده: سه سوار و گاهی سه نکته آمده: شه سوار و گاهی یک نکته را حذف کرده: عرض- مغصوب
- مطابقت داشتن صفت با موصوف مؤنث؛ مثل «صدقه جاریه» یا «مدارس مرتفعه»
- گاهی از مخفف ها استفاده کرده: صلعم- ع- ص
- استفاده کردن از جمع لغات عربی و جمع بستن با «الف و تاء» عربی: «دردو تحیات زاکیات» یا «منبع سعادات»؛ «طیورات و حیوانات»
- استفاده و بکار بردن جملات عربی درکنار جملات فارسی: «چون همای توفیق تأیید از آشیان «ولدینا مزید» سایر دولت بر فرق کامکار می‌فکند و باز بلند پرواز و اسب ربانی از فضایی فیض جاودانی جلوه مساعدت فرموده وبر مساعدت سعادت مندی آرام گیرد، لایق حال است که صحایف احوال خود را به ارقام «ان أحسنتم أحسنتم لأنفسکم» بیاراید.
- «با» اضافه و تأکید به جمله بعد چسبیده نوشته شده است.

منابع مورد استفاده مؤلف

مؤلف کتاب فتوح المؤمنین برای تالیف این کتاب از منابع دیگر استفاده کرده است. از جمله قرآن کریم و از کتب روایات و از کتب شاعران مختلف بالخصوص شاعران معروف ایرانی و از کتب دیگر که برخی از این آثار شناخته شدند. آثاری مانند: مصابیح القلوب، اخلاق محسنی، جوامع الحکایات و لوامع الروایات و اخلاق محتشمی نیز در نوشتن نسخه مورد توجه خود قرار داده است.

کتاب مصابیح القلوب یکی از آثار ارزشمند فارسی در مسائل اخلاقی است. نویسنده فقیه، متکلم و واعظ این اثر، هم روزگار با شهید اول و فخرالمحققین و از نزدیکان حاکمان سربدار سبزواری و صاحب چند اثر درباره اهل بیت علیهم السلام به زبان فارسی است. این کتاب نوشته ابوسعید (ابوعلی) حسن بن حسین واعظ بیهقی (زنده در ۷۵۷ق) است که در آثارش همواره خود را حسن شیعی سبزواری می‌خواند. (شیعی، ۱۳۸۳: ۱۱) موضوع این کتاب، مواعظ و نوادر حکم است که در پنجاه و سه فصل سامان یافته و نویسنده در آن به شرح پنجاه و سه حدیث از سخنان رسول خدا صلی الله علیه و آله پرداخته است. وی در نقل احادیث، اسناد آنها را حذف کرده و برای شرح آنها، ابتدا، متن را آورده و در آغاز پاره‌ای از آنها، به مناجات با خدا پرداخته و با ذکر صفاتی از پیامبر، آنها را شرح کرده است. وی در شرح خود، از آیات قرآن و دیگر روایات، بهره‌های فراوان برده و با ذکر داستان‌هایی جذاب از سرگذشت اولیا و مشایخ، به کتاب جذابیت بخشیده و خوانندگان را به عبرت‌آموزی از آنها فرا خوانده است. بنابراین، نثری روان و شیوا و خواندنی دارد و از درازنویسی و آوردن متن‌های پیچیده پرهیز کرده است. شیوه نگارش او را می‌توان سبک خطابه واعظان تلقی کرد که با ذکر حدیث و ترجمه و شرح آنها، به تبیین ابعاد سخنان خود می‌پرداختند و در آن از حکایات و شعر و انذار بهره می‌گرفتند. در رساله *فتوح المومنین* از برخی روایات این اثر استفاده شده و حتی در برخی موارد شباهت زبانی کاملی وجود دارد و عین مطالب استفاده شده است. مؤلف تنها در یک مورد نام «مولانا حسین شیعی» را آورده است.

کتاب جوامع الحکایات و لوامع الروایات: به معنی گردآورده‌ای از داستان‌ها و درخشش‌هایی از بازگفته‌ها اثر سدیدالدین محمد عوفی که در حدود ۶۳۰ هجری قمری (نیمه اول سده هفتم هجری) نوشته شده است و در ۱۳۶۳، با تصحیح و توضیح‌نویسی جعفر شعار منتشر شد.

این کتاب مجموعه‌ای از داستان‌های دارای نکات تاریخی، اخلاقی و مذهبی پر از لطیفه‌های پارسی و کتاب گوشه‌ای از تاریخ تمدن و ادبیات جهان اسلام و ایران و یکی از بزرگترین مجموعه‌های داستانی قرن هفتم هجری قمری می‌باشد. این کتاب بعنوان مرجعی برای سایر دانشمندان و نویسندگان بعدی مورد استفاده قرار گرفته است.

این کتاب مشتمل بر چهار قسم بیست و پنج بابی است. بخش اول شامل اتفاقات تاریخی است که از ابتدای آفرینش تا دوران خلفای عباسی پیش آمده است. مقصود نویسنده از

جمع‌آوری داستان‌ها در حقیقت بیان یک رشته معارف اخلاقی و پند و اندرز بوده است. (عوفی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵)

این کتاب علاوه بر توجه به جایگاه حکایت و قصه در تاریخ ادبیات فارسی، مطالب تاریخی را در قالب حکایات بیان می‌کند. حدود یک ششم کتاب اختصاص به بیان وقایع تاریخی دارد. عوفی نیز در تدوین کتابش از منابع متنوعی سود جست. در میان منابع مورد استفاده وی چند مأخذ مهم قدیمی دیده می‌شود؛ از قبیل *غرر اخبار ملوک الفرس* منسوب به ثعالی و *تاریخ ملوک عجم* که شاید همان *خداي نامه* ی ابن مقفع باشد. آثار و قراین نشان می‌دهد که عوفی از کتاب‌های *سیاست نامه* خواجه نظام الملک و *قابوس نامه* عنصر المعالی و *اغراض السیاسه* تألیف ظهیری بهره برده است.

مolf، از کتاب **اخلاق محسنی اثر ملاحسین واعظ کاشفی** نیز که در نوشتار خود بیشترین استفاده را کرده است. اخلاق المحسنین معروف به اخلاق محسنی، که آن را به پیروی از اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی و اخلاق جلالی علامه دوانی به نام سلطان ابومحسن میرزا پسر سلطان حسین نوشته و در سال ۹۰۰ هجری قمری از نگارش آن فراغت یافته است. کتاب اخلاق محسنی، از معروف‌ترین کتابهای اخلاق به زبان فارسی است. (طوسی، ۱۳۷۷: ۴۸)

این کتاب اخلاق محسنی از یک مقدمه و در چهل باب معرفی نموده و در آن از روایات و حکایات معتبر متعددی استفاده شده است. (سبزواری، ۱۳۷۹: ۷۲) و تألیف این کتاب را به دستور سلطان حسین و به نام شاهزاده ابوالحسن نگاشت و در مقدمه چنین ذکر می‌کند: «فقیر حقیر خواست که به طریق دعا گویی و دولت خواهی دو کلمه از اخلاق ستوده و اوصاف حمیده ملازمان آن حضرت بر ورق بیان مسطور گرداند تا دستور العمل اولاد سلاطین و ابنای خواقین باشد». (بیهقی، ۱۳۹۳: ۵) اخلاق محسنی به تمامی نوشته شدتاریخ هم نویسنده ز "اخلاق محسنی"

بنظر می‌رسد که منبع اصلی نویسنده، کتاب **اخلاق محسنی** که اثر خواجه نصیرالدین طوسی و به زبان فارسی است بوده است، گرچه تفاوت‌های زیادی با یکدیگر دارند. ترتیب و تنظیم و نام‌گذاری ابواب و در بعضی مطالب و حکایات و آیات و روایات و غیره کتاب فتوح المومنین با اخلاق محسنی با هم شباهت زیادی دارد. و در برخی از ابواب و مطالب با هم شباهت ندارند بلکه متفاوت از یکدیگر اند، چون فتوح المومنین از اخلاق محسنی با مطالب بیشتری و مفصلتری با رویکرد اخلاقی و با آیات و روایات زیادی برخوردار است.

از کتاب فتوح المؤمنین نه نسخه به شرح زیر یافت شد:

1. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۸۶۲۶، خط: نستعلیق، قرن ۱۱؛ ۲۱۸ برگ، ۲۳ سطر،
انجام: حکمتش را گفت که حتی یحکمون نماز و عبادتش را گفت که ان صلاتی و نسکی
...
2. مشهد؛ گوهر شاد؛ شماره نسخه: ۱۳۱۷، خط: نستعلیق، ۱۰۷۳ق؛ ۲۵۵ برگ، ۲۱ سطر
3. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: ۶۲۷۸، خط: نستعلیق، قرن ۱۲؛ افتادگی: آغاز و انجام؛ ۲۶۵ برگ و ۲۱ سطر
4. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۹۰۶، خط: عبارات نسخ معرب، قرن ۱۳؛ ۴۸۰ ص، ۱۸ سطر،
آغاز: بسمله، حمدله، الصلاه، اقول مخاطا لنفسی اعلم یا ایها العبد اللئیم الذمیم؛ انجام: و ما انت بمومن و نیستی تو یاد دارنده گناه را ولو کنا صادقین اگر چه راست می گوئیم.
5. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۱۶۳۶۵، خط: نستعلیق، قرن ۱۳؛ ۵۸۸ ص، ۲۴-۱۸ سطر، تذکر: نام مولف در فهرست "ضیاء الدین جرجانی" آمده.
6. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۹۵۲۰، خط: نستعلیق، ۱۲۲۶ق؛ ۲۱۲ برگ، ۲۴ سطر، تذکر: در فهرست ناشناس؛ آغاز: بسمله، الحمد لله رب العالمین الصلواه و السلام علی خیر اشرف الاولین؛ انجام: برابر.
7. اصفهان؛ کتابخانه های اصفهان؛ شماره نسخه: ۷۱، خط: نستعلیق، قرن ۱۳؛ ۲۱۸ برگ، ۲۳ سطر، افتادگی: انجام؛ تملک: "زین العابدین"
8. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۳۵۸۰، خط: نستعلیق، افتادگی: آغاز و وسط و انجام (بخش مقدمه تا بحثی از باب اول افتاده)؛ ۲۳۶ برگ، ۲۰ سطر.
9. مشهد؛ دانشکده الهیات؛ شماره نسخه: ۱۸۸۶۰، خط: نسخ و نستعلیق، افتادگی: انجام؛ کسر نویسی شده؛ ۲۲ سطر

از میان این نسخ، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به عنوان نسخه اساس و اصل به شماره ۸۶۲۶ برگزیده شد. علاوه بر آن از نسخه کتابخانه گوهر شاد که افتادگی دارد به شماره ۱۳۱۷، آستان قدس رضوی به شماره ۹۵۲۰ و کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۶۲۷۸ و دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد جهت مقابله و مقایسه استفاده شد. البته این نسخه ناقص است و تنها بخش های ابتدایی آن استفاده شده است. علاوه بر این از نسخه کتابخانه مجلس

شورای اسلامی به شماره ۱۶۳۶۵ در موارد نیاز استفاده شده، و نسخه دیگر کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۳۵۸۰ مخدوش و تقریباً غیرقابل استفاده است. نسخه‌های استفاده شده، در موارد مقابله و اختلاف در متن با علامت‌های اختصاری به شرح زیر نشان داده شده‌اند:

- نسخه کتابخانه مجلس (اصل)
- نسخه کتابخانه مرعشی (م)
- نسخه آستان قدس رضوی (ر)
- نسخه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی (ف)
- نسخه کتابخانه گوه‌ر شاد (گ)

روش تصحیح و پیشنهاد

مؤلف در متن کتاب از آیات و احادیث و از اشعار بسیار زیادی بهره برده است. در نقل سند هیچ‌یک از این آیات و احادیث و اشعار اشاره نکرده است. بنابر این آیات قرآن کریم در میان دو گیومه قرار داده شده و تمامی این موارد مذکور در قسمت پاورقی به متن صحیح آیات و روایت و اشعار و معنی الفاظ سخت یا رفع نواقص مطلب ارجاع داده شده‌اند.

معتبرترین شیوه، تصحیح متون بر مبنای نسخه اساس است؛ یعنی این که مصحح بر اساس اصلی‌ترین و صحیح‌ترین نسخه اثر مدّ نظر به تصحیح آن بپردازد.

در تصحیح نسخه فتوح/المؤمنین، بعد از جمع آوری نسخه‌های موجود از کتابخانه‌های ایران و بعد از بررسی‌های لازم تصمیم بر آن شد که نسخه کتابخانه مجلس با شماره ۸۲۲۶ به عنوان نسخه اساس با توجه به قدیم بودن آن و نسخه‌های دیگر برای مقایسه کردن با نسخه اصلی و برای افتادگی‌ها و کلمات ناخوانا در نسخه اصلی استفاده شوند.

در هر جای متن در نسخه اصلی اگر آیات و روایات یا اسامی و غیره ناقص یا اشتباه آمده بود را در پاورقی با ذکر سند مطلب صحیح آورده شده است. اگر شعری در نسخه با اصل منبع اختلاف داشت را نیز در نسخه اشاره شده و صحیح آن در پاورقی بیان شده است، و اگر در نسخه اصلی مطلبی نبود اما در دیگر نسخه می بود را نیز در پاورقی آن مطلب آورده شده است، و علاوه بر این اصلاح واژه‌ها از لحاظ املائی و غیره نیز انجام شده است. و این کار در کل این نسخه از اول تا آخر تصحیح و تحقیق و بررسی شده است.

نسخه خطی فتوح المؤمنین، از یک سو، به دلیل مقام یکی از واعظان مبّرّز عصر بوده و وجاهت علمی و اخلاقی مؤلف که از شیخان دربار صفوی بوده اهمیت و ویژه دارد و از دیگر سو، به دلیل تنوع مطالب، اعم از مسائل اخلاقی و عرفانی و فلسفی و استفاده از آیات و احادیث در متن کتاب با زبانی ساده و روشن و به دور از غموض و ابهام، شایان عنایت و

تعمق است. به معرفی و بررسی این اثر به جز اشاره کوتاه در کتب فهرست نسخه شناسی ها، که به دلیل نگهداری این نسخه در آن کتابخانه ها تنظیم شده، پژوهش دیگری اختصاص نیافته است.

منابع:

- 01- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، طبقات اعلام الشیعہ، محقق، طباطبائی، عبد العزیز، ناشر دار المرتضیٰ للنشر، مشهد، سال ۱۴۰۴
- 02- امینی هروی، فتوحات شاهی، ناشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، سال نشر ۱۳۸۳
- 03- حسن بن حسین شیعہ، مصابیح القلوب، ناشر: اهل قلم، تهران، سال نشر ۱۳۸۳
- 04- خواجه نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد، اخلاق محتشمی، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، سال چاپ ۱۳۷۷
- 05- خواند میر، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ناشر خیام، محل نشر تهران، سال نشر ۱۳۶۲
- 06- روضاتی، محمد علی، فهرست کتب خطی اصفهان، ناشر: مؤسسہ فرهنگی مطالعاتی الزهراء (علیہا السلام) محل نشر: قم، سال نشر ۱۳۸۹
- 07- روملو، حسن، احسن التواریخ، ناشر اساطیر، مکان تهران، سال نشر ۱۳۸۴ ش
- 08- سدیدالدین محمد عوفی، جوامع الحکایات و لوامع الروایات، ناشر: علمی و فرهنگی، سال چاپ: ۱۳۹۱
- 09- صفاء ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی، ناشر فردوس. مکان نشر تهران، سال نشر 1378 ش
- 10- عبدالحسین نوائی، شاه طهماسب صفوی، ناشر ارغوان، سال چاپ ۱۳۶۸
- 11- غلامرضا جمشید نژاد، جرجانی و تفسیر شاهی، ناشر خانه کتاب، تهران، سال نشر ۱۳۹۱
- 12- کاظم موسوی بجنوردی، تاریخ جامع ایران، ناشر مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، سال نشر ۱۳۹۴
- 13- کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی سبزواری بیہقی، اخلاق محسنی، سیدحسن نقیبی، نشر قم: آستانہ مقدسہ قم، سال ۱۳۹۳
- 14- محقق کرکی، قواعد الاحکاء، ناشر موسسة آل البيت علیہم السلام لإحياء التراث، قم، سال نشر ۱۴۱۴ ق
- 15- محمد تقی بہار، سبک شناسی، انتشارات توس، سال نشر ۱۳۸۵
- 16- محمد علی مدرس تبریزی، ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیہ او اللقب، ناشر کتابفروشی خیام، تهران، سال ۱۳۶۹
- 17- محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنات، ناشر: اسماعیلیان، مکان چاپ: قم، سال نشر ۱۳۹۰

- 18- مصطفی درایتی، فهرستگان نسخه های خطی ایران، ناشر سازمان اسناد ملی ایران، تهران، سال نشر ۱۳۹۲
- 19- ملاحسین واعظ کاشفی سبزواری، جواهر التفسیر، جواد عباسی، ناشر میراث مکتوب، سال نشر ۱۳۷۹